

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ա.

Տեսութիւն «Ես»-ի մասին ¹⁾

Սիրելի Սուրէն,

Նամակդ ստացայ. թէև արդէն վաղուց է որ թողել եմ ուսուցչական ասպարէզը, սակայն մեր դպրոցների վերաբայումն ինձ զուարթեցրել է. իսկ քո նամակը վերաբարձրեց իմ մէջ հին յիշողութիւններ. հին մտապատկերները շարան շարան գալիս են իմ նախանձը շարժելու և որքան ցաւում եմ, որ չեմ կարող դարձեալ դպրոցական վարժապետ լինել, ապրել անմեղ հոգիների շրջանում, աշակերտ—աշակերտուհիներիս հետ: Դու գրում ես, որ քո կեանքի նպատակը առևտրական կամ ծառայող լինելը չէր, որ դու ձգտում չես ունեցել հարստանալ և փարթամ տալել, այլ քեզ նուիրել ես մանուկ սերնդի դաստիարակման գործին և այն՝ գիւղում: Անշուք ուրախ եմ և իմ կողմից գովում եմ կատարածդ քայլը:

Դու չգիտես, թէ որքան ես վշտանում եմ, երբ մեր ուսուցիչներն այժմ խուսափում են զիւղերից և մեծ քաղաքների հանդիստ կեանքն են զերադասում... Բայց այս մասին մի ուրիշ անդամ:

Սիրելիս, քեզ շատ վարդապոյն է երևում ուսուցչական ասպարէզը: Անշուշտ դա անարատ և ազնիւ երևակայութեանդ պտուղն է. ուսուցչական ասպարէզը, մանաւանդ գիւղական, որին նուիրել ես քեզ, շատ փշոտ և ծանր է: Ծանր է նախ այն պատճառով, որ մեծ քաղաքներում ապրելուց յետոյ գիւղական կեանքը քեզ շատ տաղտուկ և միռաժ պիտի թուայ: Երկրորդ՝ շատ նոր գաղափարներ, որոնցով ոգևորուած պիտի ճառես գիւղացուն, պիտի հան-

1) Մանուկ. Սոյն տեսութիւնը գրելիս աչքի առաջ ենք ունեցել Ա. Իլիւ, Բ. Կարենբեր, Գիւլյօն, Հեօֆդերնդի և այլոց գրումները:

գիպի նրա սառը հեղնոգ փիլիսոփայութեան, Երրորդ՝ դպրոցում սաներիդ չըջանումն էլ մէկէն ի մէկ մխիթարութիւն չես գտնիլ, կամ՝ քո լեզուն չեն հասկանալ, կամ՝ քո խրատները անուշադիր կմնան, ելն, ելն, ։ Քեզ այս բոլորը կարող են յուսահատեցնել և դեռ տարին չբուրած դու կտեսնես, որ վարդադոյն յոյսերդ երազ է եղել, իրականութիւնը շատ պրօզայիկ է։ Բայց եթէ դու կարողացար այս փորձութեանը գիմանալ, եթէ բնաւորութեան տոկունութիւն ունեցար և տարար բոլոր անհաճոյութիւնները, այն ժամանակ միայն մասամբ մխիթարութիւն կգտնես, սրովհետեւ կունենաս քեզ հասկացողներ և համակրողներ, մանաւանդ պատանիների և երիտասարդների չըջանում։

Ես չեմ սիրել ճշմարտութիւնը թագցնել, կեղծել, այժմ էլ չեմ կամենում, որ դու մօլորութեան մէջ ընկնես. չպէտք է վախենալ ճշմարտութեան երեսին ուղիղ նայելուց։ Գիտենալով թէ ինչ ծանր բեռ ես շալակել, քստ այնմ էլ ուժ պիտի ժողովես։ Քաջ նաւապետը այն ժամանակ իր նաւը անփորձ նաւահանգիստը կը հասցնի, երբ ուսումնասիրել է ծովի խութերն ու խոչերը, երբ գիտէ թէ քամին ո՞ր տեղից է վաչելու։ Բաւական չէ միայն ազնիւ գաղափարները, այլ պէտք է և ծանօթութիւն այն միջավայրի, ուր գնացել ես գործելու։ Իդէալը այն ուղեցոյց աստղն է, որին շարունակ յառած քո հայեացքը պիտի առաջ գնաս, սակայն եթէ դու չիմանաս թէ ոտքիդ տակ գետինը ինչ դուրսիւն ունի, հեշտութեամբ կարող ես ընկնել, սայթաքել, ոտդ ու գլուխդ ջարդել, ձանաչել միջավայրը, և այդ միջավայրի անհարթութիւնները հաւասարելով գաղափարներն այնտեղ նոյնացնելը-տարածելը (ассимиляция) ահա ամեն մի գործչի նշանաբանը, մանաւանդ ուսուցչի։

Դու, սիրելիս, երբէք չպիտի մոռանաս, որ դպրոցում մի յայտնի առարկայ դասաւանդելով բարեխղճաբար, դեռ չի նշանակում թէ պարտք կատարեցիր, ոչ, այդպէս վարուելով դու կհամարուես լաւ աշխատաւոր, ազնիւ վարձ-

կան, որ ոռճիկ ստանալով՝ իրան հաւատացած առարկան աւանդում է առանց ծուլանալու և առանց խուսափելու։ Լաւ ուսուցիչը պէտք է իր սիրտը, հոգին դնի իր սաների համար և չոր ու ցամաք գիտութիւնը համեմի բարոյական դաստիարակութեամբ։ առանց սրտ, առանց բարոյական դաստիարակութեան, ես դպրոցի նշանակութիւնը չեմ հասկացել և չեմ հասկանում։ Դպրոցը շատ անգամ՝ մենք համեմատում ենք արհեստանոցի հետ, ուր վարպետ ուսուցիչը իրեն յանձնուած անտաշ առարկայից—աշակերտից պատրաստում է յղկուած պիտանի առարկայ, բայց դու էլ տեսած կլինես, թէ սրբան արտաքուստ կոկուած մարդիկ են։ Դուրս գալիս արհեստանոց—դպրոցից, որոնք ոչ մի ներքին արժանաւորութիւն չունեն, ես այդ բացատրում եմ նրանով, որ այդպիսի դպրոցներում եղել է գիտութիւն, ուսում, բայց դրանց ոգի տուող բարոյական դաստիարակութիւնը չի եղել։

Ահա, այդ բարոյական դաստիարակութեան մասին էլ ուզում եմ խօսել նամականերովս։

Ապագայ սերնդի դաստիարակութեան գործը ամենադժուարն է, ինչպէս սկսել, երբ, ինչ ճանապարհով առաջնորդուել, որ ապագայ սերունդը բաղդաւոր վիճակ ունենայ և որ վիճակը պիտի համարել բաղդաւոր և որը դժբաղդ։ Ահա հարցեր, որ մէկը միւսի յետեւից շարունակ են և որոնց մինչև օրս մի դրական պատասխան չի կարողացել տալ բարոյագիտութիւնը իր յարակից գիտութիւնների հետ միասին։ Եւ հեշտ էլ չէ մի ուղիղ ճանապարհ գծելը, որով ամենքն առաջնորդուէին, քանի որ դաստիարակութիւնը հիմնուած է այնպիսի գիտութիւնների վրայ, որոնք դեռ շատ հեռու են հաստատուն հիմք ունենալուց։ Այդ պատճառով էլ այժմեան բարոյագէտները տարբեր առաջարկութիւններ են անում՝ դաստիարակութեան համար։ Ոմանք ժխտում են անհատի մէջ անկախ զգացմունքների գոյութիւնը, ընդունում են, որ այդ զգացմունքները ստացական են և կախումն ունին մարդու իմացականութիւնից, ուստի առաջարկում են այդ

խմացականութիւնը — խեղճը ընդլայնել, զարգացնել և դրա մէջ են փնտռում՝ ապագայ սերնդի բազդաւորութիւնը։
 Կան բարոյագէտներ, սրտնք, ընդհակառակը ընդունում են մարդկանց մէջ ազատ անկախ հոգի, որը չի ենթարկւում աշխարհային ազդեցութիւններին և այդ ոգին ձգտումն աւելի իրան հակադէմ կազմող չար խորհուրդները վանելու, չեղորացնելու։
 Կան բարոյագէտներ, որոնք այս կամ այն տեսակէտը ընդունելով՝ գործադրութեան միջոցների մէջ չեն հաշտւում և այդպէս շարունակելով մեր համեմատութիւնը, կատենենք, որ իւրաքանչիւր դաստիարակ իր տեսակ է հասկանում դաստիարակութեան նշանակութիւնը և իր միջոցներն ու մեթոդն է առաջարկում դաստիարակչական գործում։
 Իսկ սրա պատճառն այն է, որ, ինչպէս քիչ վերն ասացի, դաստիարակութեան համար պէտքէ այնպիսի գիտութիւններ ուսումնասիրել, որոնք իբրեւ գիտութիւն դեռ չատ պակասաւոր են և կարօտ ուսումնասիրութեան։
 Այս պատճառով էլ դաստիարակը, եթէ իրօք նուիրուած է գործին և բարեխղճաբար կամենում է իրան յանձնուած հում նիւթից մի պիտանի իր պատրաստել, շուարած կանգնում է, չգիտէ ո՞ր կողմից մօտենայ նիւթին, որ նրան պիտանի դարձնի։ Ի հարկէ այսպիսի բան չէր պատահիլ, եթէ դաստիարակութիւնը հիմնուած լինէր մաթեմատիկական գիտութիւնների նման ճիշտ գիտութեանց վրա, որի ֆորմուլաներն ու բացատրութիւնները ինչ լեզուով ու բառերի ինչ դասաւորութեամբ էլ ասես, միշտ միևնոյն եզրակացութեան կհասնես և եթէ հետեանքը սխալ եղաւ, նշանակում է մտածմունքդ է սխալ, գիտութիւնդ է թերի։
 Բայց արի տես, որ մենք դաստիարակին չենք կարող ասել թէ բռնուժ ուղղութիւնը սխալ է, որովհետեւ նա իր բացատրութիւնները հիմնումէ այնպիսի դէպքերի ու դատողութիւնների վրա, որոնց բռնել, ցոյց տալ նրանց անկանոն լինելը դժուար է։
 Իսկ սպասել դաստիարակութեան հետեանքին, ճշմարիտէ, դա մեզ կարող էր համոզել նրա սխալ կամ ուղիղ լինելը, բայց այդպէս սպասողական դրութեամբ

դաստիարակութեան գործը շատ հեռու չէր գնալ:

Ուրեմն ինչ, կհարցնես դու, ինկատի ունենալով, որ կարողէ ամեն մի դաստիարակի ուղղութիւնը սխալ լինել, մանուկ սերնդի կրթութեան գործը բարձի թողի անհնար և թոյլ տանք որ նա իր համար ճանապարհ ընտրի:

Դժուար է մէկէն ի մէկ պատասխանելը. որովհետեւ ինքն ըստ ինքեան անհատը իր ամբողջ կեանքի ընթացքում աղբիւրով որոշ շրջանի, հասարակութեան մէջ, հետզհետէ իւրացնումէ բարոյական որոշ հայեացքներ, որ յատուկ են իւր միջավայրին, դադարեցնել այս բնական աճումը անկարելի է. բայց միւս կողմից էլ թոյլ տալ անհատին բարոյապէս աճել այն բոլոր առաւելութիւններով ու պակասութիւններով, որ ունին, ի հարկէ մեր տեսակէտով, նրան շրջապատողները, մեր խղճի հակառակ գործած կլինենք, որովհետեւ կան վատ հակումներ, որ դաստիարակութեան միջոցով կարելի է ազնուացնել և թոյլ չտալ, որ նա էլ փչանայ իր շրջապատողների պէս:

Որպէսզի, որքան հնարաւոր է, ճշգրտութեան և բուն նպատակին մօտենայ բարոյական դաստիարակութիւնը, այդ գործին նուիրումները ուշի ուշով ականջ են կախում այն գիտութիւնների մեկնութեան, որոնք ձգտում են տարբարութեան մարդու էութիւնը, գտնել ֆիզիքականի և մտաւորի առնչութիւնը, նիւթական արարածի և նրա մէջ ապրող բանականութեան յարակցութիւնը և ապա թէ ենթադրութիւններ են անում թէ ո՞ր դադափարը, ո՞ր հայեցակէտը ի՞նչպէս կարող է ազդել անհատի վրա և թէ ինչ ճանապարհով պիտի մօտենալ նրան:

Բարոյական դաստիարակութեան մէջ ամենաէական տեղն է բռնում անհատի Ես-ի դաստիարակութիւնը, Այդ Ես-ի կրթութիւնից կախում է ամեն ինչ և դժբաղդաբար պիտի ասեմ, որ մեր դաստիարակներից շատերը կամ իսպառ անուշադիր են թողնում այդ, կամ մտացածին դադափարներով առաջնորդուելով ձգտում են հալածել մանկան մէջ նրա Ես-ը և տեղը դնել ընդհանուր մարդասիրութիւնը, ի հարկէ, ոչ մի կերպ հնարաւոր չէ Ես-ի

կատարեալ սպանումն, ապա և այդ ուղղութեամբ առաջ տարուող դատախարակութիւնը ոչ թէ լաւ հետեւանքի չի հասնի, այլ առաջ կրեւրի մարդու մէջ երկուութիւն, տատամսութիւն և աշխարհայեցողութեան պղտորումն։ Պարզեւմ իմ միտքը։

Դու էլ շատերի նման երևի վիճաբանութեան ժամանակ պարսաւած կլինես ետականութիւնը և գովաբանած մարդասիրութիւնը, որոհետեւ առ հասարակ շատ բարձր ու հաստատուն պատուանդանի վրա է կանգնած այն բարոյական սկզբունքը թէ՛ պէտքէ աշխատել մարդկանց մէջ հէնց առաջին տարիներից մեռցնել նրանց եօր և դատ փախարէն զարգացնել անձուրացութեան գաղափարը։

Ո՞վ կարող է չոգեւորուել մարդասիրական գաղափարով, որն իդէալի, ազնիւ ձգտումների համար անհատին առաջարկում է անձնազոհ լինել և ո՞վ չի դատաւիտիլ ետականութիւնը, որն իր համար զոհ է պահանջում ուրիշներից։

Ըստ երևոյթին մարդասիրական և ետասիրական գաղափարները կամ երոպական բաւերով եթէ ասեմ—Ալ-սրուիզմն ու էգոիզմը այնպիսի հակադիր ծայրեր են, որ իրար հետ հաշտեցնել չի կարելի։ Եւ իրօք ապարդիւն ջանք կլինի այս երկու տարբեր գաղափարները հաշտեցնելու ձգտումը, եթէ ընդունենք, որ մարդասիրութեան և ետասիրութեան պահանջները տարբեր են։ Բայց արդեօք այդպէս է. արդեօք այս երկու գաղափարները իրարից անբան տարբեր են, որ դատելու տեղ չեն թողնում, թէ՞ մէկը բղխում է միւսից։ Իմ նպատակն է, սիրելիս, ցոյց տալ, որ ետասիրութեան և մարդասիրութեան գաղափարները ոչ թէ տարբեր չեն, այլ մարդասիրութիւնը ետասիրութեան կասաւելութիւնն է։

Պիտի քեզ համար պարզ լինի, որ մարդասիրութիւնը յանկարծական, ինչպէս ասում են, երկնքից իջած չէ, այլ մարդկային սեռի իրար հետ կողք կողքի ապրելու, նրանց իրար հետ ունեցած յարաբերութեան արդիւնք է. և այն փորձուլան, որ մարդասիրութեան հիմքն է կազմում, այն է «դու պարսական ես», ունի դարերի, բազմաթիւ սերունդ-

ների ժամանակամիջոցում՝ կատարուած զարգացումն և ենթարկուել է բազմատեսակ յաջորդական զարգացման — էվոլյուցիայի, մինչև ձեակերպուել է «դու պարտական ես» ֆորմուլայի ներկայ ձեւը. իսկ այս ֆորմուլան, որ կեանքի մէջ համարեալ թէ եռած տառ է, որ գրեթէ չի գործադրուում, այլ իբրև դարձուածք պտտում է ամենքիս բերանում, այն իդէալն է, որին ձգտում է հասնել անհատը:

«Դու պարտական ես» ֆորմուլան ոչքան և հեշտ է արտասանուում, սակայն պարտականութիւնները կատարելու ժամանակ առաջանում են այնպիսի սոսկալի հակասութիւններ և ընհարումներ, որ մարդկանց շուրջը ստեղծվում է մի կատարեալ քառս, որից դուրս գալ շատ բշարին է յաջողում:

Նախնական մադը մի բարոյական սկզբունք ունէր. ապրել իր համար, հնար եղած միջոցներով պահպանել իր գոյութիւնը. նրա մէջ թագաւորում էր կիրքը, որի ազդեցութեան տակ նա յարաբերութեան մէջ էր մտնում ուրիշ իր մեան արարածների հետ և բնականաբար նրա մէջ զարգանում էր ինքնապաշտպանութեան բնագդը, որ նրա մահով էլ վերջանում էր: Ի հարկէ, այս «գոյութեան կուր» եսական բնաւորութիւն ունէր և մարդկանց գործունէութիւնը վերջ ի վերջոյ հանգչում էր այդ սկզբունքի վրա: Այդպէս էր նախնական մարդը, այդպէս է և ժամանակակից մարդը:

Ես հաւատում եմ, որ թէ դու և թէ շատերը յանգուգն պիտի համարեն այս վերջին տողերս. շատերը թերևս վրդովեն: Այս ես լաւ եմ հասկանում, որ ճշմարտութեան երեսին ուղիղ նայելը շատ էլ հեշտ ու հաճելի չէ. գիտեմ, որ մարդասէրներից շատերը, որոնք բարեկործութեան պատուանդանի վրա են կանգնած, յետ կմղուեն. բայց ինչո՞ւ պիտի վախենալ դրանից, քանի որ այդ տեսակ մարդասէրների կեանքում անհնարին է լինում նրանց յետ կացնել այն յանցանքներից, որ բարոյագէտները յաճախ և անգուռապ կերպով դատաւիւտում են: Մինչև օրս դեռ չի գրուել մի բարոյագիտական ձեռնարկ, որի պատուէրները

մարդիկ կատարելով մարդասէր լինէին և ակնկալութիւն չունենային իրանց բարի արածների համար դէժ այն աշխարհում—հանդերձելումն վարձատրուելու, դէպի բարեգործութիւնը ունեցած մարքուր սիրով զօհէին իրանց բազմաւորութիւնը ուրիշի բազմաւութեան համար, անուանց դրա մէջ ներքին բաւականութիւն զգալու:

Բայց կարելի է դաստիարակել անհատին այնպէս, որ բարի առնելը դառնայ նրա համար երկրորդ բնութիւն, և անհատի մէջ գոյութիւն ունեցող սիրոյ սաղմը աստիճանաբար դարգանալով իր սիրած առարկան համարի իւր ետը:

Մենք բարի ենք գործում, որովհետեւ նա մեզ թուում է աւելի գեղեցիկ, աւելի վսեմ, ուստի և մեզ ձգում է դէպի ինքը և մենք ուրախութեամբ ենք գործում, եւ ուրախութեամբ գործունէութեան մէջ երեւում է եսակաճութեան պէս մի բան, որ, իհարկէ, հակառակէ մեզանում ընդհանրացած բարեգործութեան գաղափարին, սրովհետեւ դրանով նսեմանում է այն ծառայութիւնը, որ նա արել է, և բարեգործութիւնը, ըստ ժամանակակից շատ բարոյագէտների հասկացողութեան, առանց այս վսեմ ծառայութեան անհասկանալի է. Տիրող հասկացողութեամբ այն բարեգործութիւնն է մեծ, վսեմ, որ ձեռք է բերում մեծ զօհողութեամբ (իրր առանց ակնկալութեան) մինչդեռ, այդ զօհողութեան տակ շատ անգամ թաղնուած է լինում մտափառութիւն, եթէ աւելին չասեմ...

Ասածներս աւելի պարզելու համար դարձեալ մի հարցի պիտի պատասխանեմ, արդեօք մարդկութեան մեջ կայ լուի հասկացողութիւնը և ի՞նչպէս է նա հասել դրան. Մեզ համար այս հարցերի պատասխանը անհրաժեշտ է այն պատճառով, որ ես անհատի առանձնակի գոյութիւն չեմ ընդունում, այլ ընդունում եմ անհատն իր նմանների հետ միասին: Անշուշտ դու այդ հարցերին դրական պատասխան ես սպասում և ես դրական պատասխան կտամ: Այո, լուի հասկացողութիւնը կայ. մարդն ունի բարոյական լուի գաղափարը, թէև այդ գաղափարը զանազան մամանակներում և մարդկութեան օրոշ մասերում, նայած նրանց

պայմաներին և հասկացողութեան եղել է տարբեր, վայրենու և քաղաքակրթութեան բարոյական լաւը տարբեր չափ ու պահանջ ունի, թէև երկուսի գաղափարն էլ նոյնն է, իսկ թէ ինչպէս է հասել այդ լաւի գաղափարին, մենք պէտքէ ուսումնասիրենք մարդկութեան քաղաքակրթութեան աստիճանական զարգացումն (էվոլյուցիան) և ենթադրութիւններ անենք: Պիտի ենթադրել, որ փորձը անհատին բերել է այն համոզման, որ առաձնական կանքը ոչինչ է և չի կարող իր գոյութիւնը երկար պահպանել, որ այդ անհատական կեանքը արժէք ունի միմիայն ուրիշ իր նմանների շնորհիւ, հետեալաբար անհատը աշխատելով տիրել և ձեռք բերածը պահել, պիտի միևնոյն ժամանակ նոյն իրաւունքները տկամայից ճանաչէր և ուրիշների համար, որքան այդ ի հարկէ համապատասխանում էր իր ուժին և շահերին: Շարժառիթը, տեսնում ես, եսական է, բայց մարդը յանձն է առնում այս զոհողութիւնը, որովհետև սրտնով ձեռք բերած շահը աւելի օգտակար է համամարում: Ամեն մի զոհողութիւն նոր նոր ապացոյց է տալիս և համոզում անհատին, որ իր անձնական շահի ձգտումն ազնուացնելով, այսինքն, անկեղծ կերպով միացնելով ուրիշ անհատների շահերի հետ, հեշտութեամբ կարող է պահել իր ինքնուրոյնութիւնը: Այսպէս էլ մի խմբի և միւս խմբի շահերի միացումն է կատարւում և ի վերջոյ ցեղերի, ազգերի, պետութիւնների և ամբողջ մարդկութեան:

Փակագծի մէջ նկատեմ, որ մարդկութիւնը շատ շատ հեռու է վերջին շրջանի մէջ մտնելուց և բարոյական դաստիարակութեան վախճանական նպատակը այդ է:

Եթէ ճշմարիտ է մեր ենթադրութիւնը բարոյական լաւի գաղափարը անհատի և մարդկութեան մէջ ստեղծուելու մասին, որ նա առաջ է եկել սուղակի անձնական օգուտի և քաղաքաւարութեան համար արուած զոհողութիւններից, այն ժամանակ միանգամայն պարզ և հասկանալի պիտի լինի մեզ համար, որ մարդասիրութիւնը — ալտրուիզմը առաջ է գալիս եսականութիւնից, այդ դեռ քիչ է, նա պահում է եսական բնասւորութիւն իր ամենալաւ արտա-

յայտութիւնների մէջ և ես յոյս ունիմ իմ խորհրդածութիւններէս մէջ ցոյց տալ, որ բարոյագէտ գաստիարակը ուղիղ ճանապարհի վրա կանգնած կլինի, եթէ այս փաստը բացարձակ խոստովանի և այդ ուղղութեամբ շարունակի իր գաստիարակչական գործը:

Եթէ մարդս հնարաւոր է համարում իր անհատական գոյութիւնը վտանգի ենթարկել ցանկալի նպատակներին հասնելու համար, այդ այն պատճառով, որ նա այս նպատակների մէջ է տեսնում իր ինքնապաշտպանութեան բնազդումը և նրանց հետ միացնում է իր անձնական դոյութիւնը. այսինքն, առանց այդ նպատակների ինքն իրան ոչինչ է համարում» ասում է Ա. Րիլ. Եւ իրօք, սրտէսով մենք ընդունակ լինենք մեր անհատական կեանքը զոհել, պէտք է աշխատենք մեր ձգտումներով, հայեցակէտերով և սիրով այնպէս ընդարձակենք մեր Ես—ը, որ ընդունելով հանդերձ մեզ բարձր անհատ, դարձեալ զոհ բերենք, համարելով դա աւելի փոքր չարիք, քան այն, որ պիտի կորցնէինք, եթէ զոհաբերութիւն յանձն չառնէինք: Այլապէս զոհաբերութիւն չկայ և եթէ կայ էլ, այդ մեզ միայն թւում է, կամ սխալ ենք մեկնում կամ վերջապէս սահմանափակ խելքից առաջացած փառասիրութիւն է, որ ոչ գովիլու և ոչ ուշադրութիւն դարձնելու գործ է, եթէ միայն այդպիսի անձնագոհութիւնը չենք յիշում անհատին ցաւելու համար:

Այժմեան բարոյական գաստիարակութեան եղանակը սխալ է, որովհետեւ ճշմարտութիւնը իսկութեամբ չի առնում և ետականութիւնը ներկայացնում է այն ձևով, որ իրօք պիտի գատափետէինք, և քանի որ այդ ձևով ներկայացնելով պատերազմ ենք հրատարակում նրա դէմ, նա միշտ մնասակար կլինի մեզ համար, որովհետեւ մենք մեծանում ենք կեանքի մասին սխալ հասկացողութիւն ունենալով, մենք պիտի նայենք մեր Ես—ի վրա, իբրեւ մի չարիքի վրա, միևնոյն ժամանակ համոզուած լինենք որ, նա մեր սեպհականն է և հնար չունենք նրանից ազատուելու:

Արդ, խտրութիւն ձգելով մի/թէ մենք ճշմարտու-

թիւն կմարսենք, Իւրաքանչիւր անհատի համար առաջին տեղը բռնում է իր Ես-ը. այս ոչ ոք չի կարող ժխտել, եթէ չի կամենում խաբել ուրիշներին և իրեն, բայց չպէտք է մոռանալ, որ կրթութիւնը և վայրենութեան հասկանալի պահանջները միևնոյնը չեն. մարդ պէտք է այնքան իր զգացմունքներն ազնուացնի, այնքան որոշ հասկանայ ինքն իրան, որ նրա Ես-ը պարունակի իր մէջ ամբողջ մարդկութիւնը և ինչպէս թիւն է ասում. «այն, որի համար զոհում է իր անձը, աւելի ևս պիտի լինի իր Ես-ը, քան այն, որ զոհում է»։ Ահա այս է բնական և բացարձակ ալտրուիզմը, որ փնտրում է իր օգուտը, բայց դրա հետ միասին և ուրիշներին, որի համար առանց ուրիշի շահերի, սեպհական չափ չկայ։

Առ հասարակ ևս կարողեմ՝ անձա զոհել հայրենիքի՝ կամ սիրածս էակի համար այն ժամանակ, երբ կհամոզուեմ որ նրանց փրկելով ես աւելի բազդաւոր կլինեմ, քան նրանց կորցնելուց յետոյ, և միթէ այս սկզբունքը չի դրդել բոլոր նահատակներին իրանց կեանքը զոհ բերել ազգի, կրօնի փրկութեան, գիտական ստեղծագործութեան համար և միթէ այս անձնազոհները կուրի դաշտ դնալուց առաջ միշտ չեն կրկնում այս խօսքերը. «Ինչպիս է պէտք կեանքը, երբ ստրկութեան մէջ պիտի հեծի հայրենիքս կամ որբութիւնս ստնակոխ և զաժ պիտի լինի»։ Այդպէս մտածողները եթէ ինչ ինչ պատճառով չեն կարողանում իրանց անձը զոհ բերել, համարում են իրանց դժբաղդ։

Եթէ մարդկանց գործունէութիւնը բացատրուում է բազդաւորութիւն ձեռք բերելու ձգտումով, ապա ուրեմն սրանով էլ պիտի բացատրուի մարդկութեան առաջադիմութիւնը սկսած նրա առաջին քայլերից։ Եւ այդ դէպի բազդաւորութիւն ձգտելը ինքնապաշտպանութեան բնազդման բնական անհրաժեշտ զարգացումն է, որին ես անուանում եմ՝ Եսականութիւն։ Ամեն մարդ, ասում է Կարնեք, նոյն իսկ խեղճերի խիղճը աշխատում է հասնել աւելի բաւին, քան որ ունի և սրանումն է կայանում կանքի քաղցրութիւնը և հէնց այստեղ մենք պարզ տեսնում ենք,

որ բարոյականութիւնը հակադիր չէ եռականութեան, այլ սրան լուսաւորողը:

Այն ճանապարհը, որով անհատը պիտի ընթանայ բարոյապէս բարձր անձնաւորութիւն դառնալու համար, այն ճանապարհն է, որով ընթանալով ամբողջ մարդկութիւնը հասել է բարոյականութեան հասկացողութեան: Իսկ նա երբէք չէր գնալ այդ ճանապարհով, եթէ նրան բաղաւորութիւն չպատճառէին բարոյական սկզբունքները: Իսկ բարոյական սկզբունքների վեհ լինելու համար մարդն պիտի կրթուի, դաստիարակուի: Եթէ նրա հակումները կանոնաւոր են զարգացած, նրա մէջ չի կարող մուտ գործել երկուութիւնը, այլ կգործի որոշ ուղութեամբ և իր բնութեան համեմատ:

Մարդկանց մէջ չպէտք է մեռցնել ոչ մի հակում, այլ պէտք է նրան կանոնաւոր զարգացնել. մադուս բնութիւնը պիտի զարգանայ այնպէս, ինչպէս նրա ֆիզիքական կազմուածքը: Ոչոք չի մտածիլ իր մարմնի որ և է մասը ոչնչացնել, որովհետեւ կեանքի մէջ նրա առաջացրած չարիքը տեսնում է. օր. ոչոք չի մտածիլ ոչնչացնել իր ստամոքսը, որպէսզի արբեցող կամ ագահ չլինի, այլ առողջապահական գիտելիքներով կշտիաւորի ստամոքսի պահանջը: Նոյնպէս և չպիտի ձգտենք անհատի մէջ ոչնչացնել նրա Ես-ը, այլ պիտի աշխատենք ազնուացնել այն և որովհետեւ մարդկութիւնը բաղկացած է անհատներից, ուստի և ազնուացնելով նրանց Ես-ը, ազնուացած կլինի ամբողջ մարդկութիւնը:

Կանոնաւոր դաստիարակուած մարդը քիչ սխալներ չի անում, բայց տարբերութիւնն այն է, որ նա իր զառանցանքների զոհը չի դառնում, այլ ամեն կերպ աշխատում է ուղղել իր սխալը, ընդունում է իր պակասաւոր կողմերը և ցաւում, որ դեռ չի կարողացել այդ պակասութիւնները արմատախիլ անել և իւր անձը միանգամայն օգտակար կացուցանել իւր և իւրայինների համար: Նա ուրախութեամբ իր վրա է առնում իւր սխալների հետեւանքները, այսինքն իր սխալից առաջացած հետեւանքի մասին ինքն աւելի է տանջւում, քան ուրիշը, այլապէս

էլ չի կարող լինել, քանի որ նա գործում է ոչ թէ անգիտակցաբար, ուրիշներ զրկնակին հետեւելով, այլ իր սեպհական համոզմունքներով, որովհետեւ կրթութիւնը տուել է նրան ինքնուրոյնութիւն, ազատ մտածող բանականութիւն։ Նա ընդունելով որ ինքը սխալ գործեց, այնու ամենայնիւ չի փոքրանում, չի ստորանում իր աչքում, ինչպէս և լաւ գործ կատարելիս մեծամիտ չի դառնում, այլ ճանաչելով իր ես-ը, գնահատելով նրան, ձգտում է օգտակար կացուցանել այն իդէալին, որին ընդունում է աւելի մեծ, բարձր ես, քան որ իր փոքրիկ ես-ն է։ Բաւական է, եթէ նա համոզուի, որ իր լաւ գործերը գերակշռում են սխալանքներին, նա ուրախութեամբ կաշխատի երեսուցին պէս, ինչպէս որ է։ Այդպիսի անհատները ամփոփում են իրանց սիրոյ մէջ ամբողջ մաշկութիւնը և միանգամայն բաղդաւոր են և այդպիսիների շատութեամբ միայն մարդկային ցեղը կյառաջագիւծի, իսկ սոցա ճանապարհը լուսաւորող արիւնին է ճշմարտութիւնը։

Մեր ժամանակներում, սիրելիս, այնքան այլանդակ ձևով է նկարագրւում եսականութիւնը, որ շատ շատերը երկիւղից ինքնախաբէութեան մէջ են ընկնում և իրանց մէջ ուրանում են ես-ի գոյութիւնը, մինչ գեռ ցանկալի է, որ եսականութիւն դարձուածը չքարանայ իր վատ հասկացողութեան մէջ, այլ ստանայ իր իսկական նշանակութիւնը, ինչպէս ես աշխատեցի վերը բացատրել։

Վերջացնելով նամակս մի անգամ էլ կրկնում եմ, որ փոխանակ մեր մէջ ուրանալու ես-ի գոյութիւնը, աշխատենք նրան այնքան աղնուացնել, որ իր մէջ ամփոփի ամբողջ մարդկութիւնը, որ ընդհանուրի շահը իբրեւ ուելի բարձր շահ քան մերը, պատրաստ լինենք զոհ բերել նրան մեր փոքրիկ ես-ը և այս ուղղութեամբ աշխատենք կրթել, դաստիարակել մատաղ սերունդը և մենք տուած կլինենք ապագայ ընտիր հասարակութիւն։

Յգրութիւն։

Քո նախկին ուսուցիչ

20 Մարտի 1909 թ.